

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD) / Cilt 8 - Sayı 2

Sorumlu Yazar: Gaye DURSUN, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Bölümü, Yüksek Lisans, drsn.gayee@icloud.com

ORCID ID: 0009-0004-3509-3267

Atıf: Dursun, G. (2024). Eleştirel Teori Bağlamında Kant'ın "Kurucu Özne" sinin Marx Felsefesinde "Yabancılaşması", Millî Kültür Araştırmaları Dergisi, 8 (2), s. 93-107.

Gönderim ve Kabul Tarihi: 04 Temmuz 2024 / 03 Aralık 2024

Araştırma Makalesi

ISSN: 2587-1331

DOI: 10.55774/mikad.1510709

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mikad>

ELEŞTİREL TEORİ BAĞLAMINDA KANT'IN "KURUCU ÖZNE" SİNİN MARX FELSEFESİNDE "YABANCILAŞMASI"¹

Öz

Bu makale, eleştirel teori bağlamında Kant'ın insan zihnine ait olduğunu ileri sürdüğü "yargı gücü yetisi" kavramının "bağlayıcılık" ediminin temellerini irdeler. Kant felsefesinin bir sonucu olarak, insan zihnine ait algılamanın -salt duyu verileri vasıtasıyla- ancak tek teklere yönelik gerçekleşmesi ve insan aklının kendisinin, çalışma biçiminin ve hatta verilerinin her insanda aynı olduğuna dair iddiasına paralel biçimde kapitalizmin insanları araçsallaştırması, onların bizzat kendilerine ve ürettiklerine karşı hissettikleri yabancılaşmanın normalleşmesi Marx felsefesi ile ilişkilendirilerek incelenmiştir. Frankfurt Okulu düşünürleri, Kant'ın Marx felsefesi üzerindeki olumsuz etkilerini Aydınlanmanın Diyalektiği'nde ele almış ve her iki felsefi sistemin de karşı çıktıkları düşünsel evreni genişlettiğini iddia etmişlerdir.

Kant felsefesinin anlama ve yargı gücü yetisi kavramlarından hareketle üç bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde Kant'ın, insan zihnini anlama yetisi aracılığıyla dış dünyayı ve kendisini kuran nitelikle tanımlamış olmasına karşın üzerinde etki bıraktığı Marx felsefesinde aynı öznenin kendisine ve ürettiklerine yabancılaşmasının yolunu nasıl açtığı ortaya konulmuştur. İkinci bölümde, eleştirel teorisyenlerin Marx felsefesini, yabancılaşma kavramı üzerinden dolaylı olarak Kant felsefesinin yargı gücü yetisi temelinde hangi

¹ "Modern Felsefe Eleştirisi Olarak: Etik Kuramların Evrensellik İddiası ve İmkânı" başlıklı yüksek lisans tezi çalışması esas alınarak oluşturulmuştur.

bakımlardan tahakküm sistemi oluşturdukları iddiası ile eleştirdikleri incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise Kant'ın ve Marx'ın ele alınan görüşleri bağlamında eleştirel teorisyenlerin üzerlerinde bıraktıkları etki ve yapılan eleştirilerin haklılığı tartışılmış, tartışma eleştirel teorisyenlerin görüşleri ile desteklenmiştir. Makale, eleştirel teorinin bu iki düşünce sistemine yönelik yaklaşımlarını kapsamlı bir şekilde tartışarak, bireyin özgürleşmesi bağlamında yeni bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kant, Zihin, Anlama Yetisi, Yargı Gücü Yetisi, Eleştirel Teori, Marx, Yabancılaşma.

“THE ‘CONSTITUTIVE SUBJECT’ IN KANT AND ITS ‘ALIENATION’ IN MARX’S PHILOSOPHY WITHIN THE CONTEXT OF CRITICAL THEORY”

Abstract

This article explores the foundations of the “binding” function of the faculty of judgment, which Kant identifies as inherent to the human mind, within the framework of critical theory. Kant’s philosophy suggests that human cognition, limited to particulars via sensory data, operates in a uniform manner across individuals. This universality aligns with capitalism’s instrumentalization of individuals, normalizing their alienation from themselves and their creations. This dynamic is critically examined in relation to Marx’s philosophy. The Frankfurt School thinkers, in *Dialectic of Enlightenment*, interrogate Kant’s influence on Marx, asserting that both systems inadvertently reinforce the intellectual frameworks they oppose.

Divided into three sections, the study first analyzes Kant’s concepts of understanding and judgment, revealing how his characterization of the mind as constructing the world and self provides a pathway to the alienation central to Marx’s critique. The second section investigates the critical theorists’ contention that Marx’s alienation concept, and by extension Kant’s faculty of judgment, underpin systems of domination. The final section evaluates the mutual influence of Kant and Marx on critical theorists, assessing the validity of these critiques. This article provides a nuanced examination of critical theory’s engagement with Kant and Marx, aiming to propose a fresh perspective on the philosophical quest for individual emancipation.

Keywords: Kant, Mind, Ability to Understand, Ability to Judge, Critical Theory, Marx, Alienation.

GİRİŞ

Kant, kendisinden önce ortaya konulan geleneksel metafiziğin eleştirisini yaparken bilgi konusunda özne ile nesne arasındaki belirleyicilik ilişkisini tersine çevirmiştir. Geleneksel metafizikte insan zihni, dış dünyaya ait nesnelere oldukları gibi yansıtan bir ayna işlevi görürken Kant’ın metafiziği ile, nesnelere kurucusu haline gelmiştir. Bu merkez değişimi nedenselliğin Kant felsefesine kadar dış dünyada aranmasından ve nedenselliğin salt algı ile dış dünyada deneyimlenemeyeceği tezinin öne sürülmesinden kaynaklanmıştır. Bu makale ile eleştirel teorisyenlerin kartezyen felsefeler karşısındaki tutumu ile, “Kant felsefesinde öznenin zihnine yüklenen kuruculuk ve bağlayıcılık misyonu iddiasına karşın kurucu olan: Kendisinin, dış dünyaya ait nesnelere ve nedensellik ilişkilerinin yaratıcısı özne, Marx felsefesinde hem kendisine hem de ürettiklerine “yabancılaşmış” bir biçimde karşımıza nasıl çıkmıştır?” sorusuna iki felsefi anlayış arasında kurulmaya çalışılan ilişki ile cevap aranmıştır.

Bu bağlamda, Kant’ın ve Marx’ın felsefelerinin geleneksel felsefenin özne ve nesne arasında kurduğu nesnenin belirleyiciliğini temel alan bakışın karşısında yeni bir özne tanımı

kabul etmelerinden hareketle bir ilişkisellik ortaya konulmaya çalışılmıştır: Dış dünya ve insan arasındaki ilişki nesnenin özneye kendisini dayattığı durumdan kurtarılmış görünse de öznenin şeyi, nesne olarak kurabilecek yetiye sahip olarak belirlenmesi aynı derecede problematiktir. Bu problem Aydınlanmanın Diyalektiği'nde "aslında amacımız, insanlığın gerçekten insani bir duruma ulaşmak yerine neden yeni bir tür barbarlığa battığını anlatmaktan fazlası değildi" (Horkheimer&Adorno, 2014:10) ifadesi ile ortaya konulmuştur. Kesin bilgiye ulaşmanın önündeki engel, dış dünyada yer alan zaman ve mekâna ait nesnelere nedensel bir biçimde birbirleriyle olan ilişkilerinin açıklanması probleminden kaynaklanmaktadır. Kant birini zihnin kategorisi diğerini de görü formu haline getirerek - özneye ait yetiler belirleyerek- bu probleme çözüm önermiştir. Buna rağmen Kant felsefesi bağlamında nedensellik dış dünyada değil de insan zihninde yer alıyor ve zaman-mekân formları da dış dünyaya giydiriliyor ise dış dünyanın bizzat kendisinin ne olduğu sorunu ortaya çıkmaktadır. Kant felsefesi bu soruya bir cevap veremez çünkü kategoriler kullanılmaksızın dış dünyaya ilişkin bir yargı ortaya koymak mümkün değildir. Bu imkansızlık Kant tarafından Arı Usun Eleştirisi'nde "belli a priori bilgilerimiz vardır ve sıradan anlık bile hiçbir zaman onlarsız değildir" (Kant, 2008:53) şeklinde ifade edilmiştir. Kant'a göre insan zihninin kategorileri olmaksızın dış dünya hakkında bir söylem gerçekleştirilemez, dış dünya bu yüzden "kendinde şey" olarak adlandırılmıştır.

Kant, nedensellik ilişkisini oluşturanın insan zihni olduğunu ileri sürdüğünde özne, artık nesneye maruz kalarak onu pasif bir biçimde algılayan değil, zihninde bulunan kategorileri dış dünyaya giydirerek onu kuran güç haline gelmiştir.² Bu noktada Eleştirel teorinin genel karakteristiğini belirleyen amacı, düalizm fikrinin yarattığı tahakküm felsefelerini ve oluşturdukları görünür tehlikenin normalleştirilmesinin nedenlerini araştırmak ve görünür kılmak olmuştur. Bu anlamda eleştirel teorisyenlere göre Kant, geleneksel metafizik ile aynı evrende kalarak yalnızca merkezi değiştirmiş ve böylece merkezlilik fikrini kuvvetlendirerek devam ettirmiştir. Dolayısıyla Horkheimer ve Adorno için, sürekli bir aydınlanma niyeti söz konusudur: Onların amacı güç ve geçerliliğin artık birbirinden ayrılmadığı bir durumda yaşadığımızı insanlığa göstermektir" (Reijen, 2019: 173). Diğer bir ifadeyle, Kant'ın kendisinden önce gelen felsefi sistemlerle girdiği tartışmanın evreninin değişmediği söylenebilir: Nesnenin belirleyiciliğinin olumsuz sonuçları göz önünde bulundurularak bir anti tez niteliğinde kurulan Kant felsefesi, özneyi belirleyici kılarak nesnenin merkezde olduğu geleneksel felsefe kadar tehlikeli bir tahakküm sistemi oluşturmuştur. Bu tahakkümün nedeni eleştirel teorisyenlere göre, biri diğerine indirgenen yahut birinin diğerine üstün kılındığı düalist bakıştır. Frankfurt Okulu düşünürlerine göre hangi ögenin bir diğerine tercih edildiği yahut indirgenmediği değil bizzat ayrımın kendisi problematiktir. Bu minvalde Kant'ın ortaya koyduğu kurucu özne fikri de bir tahakküm felsefesidir ve bu nedenle Kant, kendisinden sonra gelecek düşün sistemleri için tehlikeli bir yol haritasının kartografi olmuştur.

Marx felsefesinde de tıpkı Kant felsefesinde olduğu gibi özne, doğanın karşısında konumlandırılan hali ile ele alınmıştır. Bu bağlamda Marx, yabancılaşma kavramını insanın doğa karşısında oluşturduğu kültürel-toplumsal uyumlanma ile oluşturulan yeni doğa karşısındaki durumunu ifade etmek için ve kapitalizmin pazarında işçi olarak yer alan bireyin kendisiyle, ürettiği malzeme yahut ürünle, içinde bulunduğu dünyayla anlam bağının kopması sürecini ifade etmek için ilki olumlu, ikincisi olumsuz olmak üzere farklı

² Kant'ın sistemi Hume ve Berkeley'e bir cevap olarak ortaya çıkmıştır. Hume felsefesinde dış dünyada nedenselliğin bilgisinin yer almadığı tezi ve Berkeley'in dış dünyanın varlığından duyduğu şüphe, Kant felsefesinin dinamiklerini oluşturmuştur. Kant felsefesi, insanın hem kendi aklından hem de fiziksel yasadın şüphe duymasını sağlayan bu temellerden hareketle Hume'un onu dogmatik uykusundan uyandırması ile oluşmuştur. Kant'a göre nedenselliğin bilgisi dış dünyadan ampirik olarak elde edilemez fakat vardır ve zihindedir. Berkeley'in algılanmadığı sürece dış dünyanın varlığının nasıl kanıtlanacağına dair sorusu, zaman ve mekân algısının ortadan kalkmasıyla nesnenin bilgisinden duyulan şüphe, Kant felsefesinde zaman ve mekânın da formlar olarak insan zihninde yer aldığına yönelik iddia ile çözümlenmiştir.

anlamalarda kullanmıştır (Marx, 2013: 7-8). Kendisi de doğanın bir parçası olarak doğayı etkileyen ve ondan etkilenen özne, doğaya bu bakış açıları sonucunda yabancı kılınmıştır, “...yabancılaşma, kendinde ile kendi için, bilinç ve kendi bilincinde oluş, nesne ile özne arasındaki karşıtlıktır - yani, soyut düşünceyle, duyuşal gerçekliğin ya da gerçek duyuşallığın, düşüncenin kendi içindeki karşıtlığıdır” (Marx, 2013:161) şeklinde ifade edilen, öznenin nesne ile karşıtlığını ortaya koyan yabancılaşma kavramı, bu makalede özellikle ikinci anlamında ele alınmıştır. Dolayısıyla kapitalizmin pazarında işçi olarak yer alan bireyin, zaman içinde -öznenin, kendisini ve öteki bireyleri araçlar içinde birer araç olarak görmeye başlaması ile- koparıldığı tüm anlam bağlarının yerini araçlar arasındaki ilişkiler almasının nedenleri her iki felsefi sistemin temellerinden hareketle ele alınmıştır.

Descartes ve Kant’ın zihin üzerinde kurdukları yapısal ve içeriksel ortaklık, yine kendi söylemlerinden yola çıkılarak ortaya konulabilir: Descartes, *Metot Üzerine Konuşma* adlı uzun önsözünde sağduyunun herkeste eşit olarak paylaştırılmış olduğunu söyleyerek, sadece aklımızı doğru kullanabilmenin yöntemlerini bulmak gerektiğini ifade eder (Descartes, 1997:3-5). Kant ise, “dünyada, dünyanın dışında bile, iyi bir istemeden başka kayıtsız şartsız iyi sayılabilecek hiçbir şey düşünülemez” (Kant, 2002:9) önermesi ile iyi istemenin bütün insanlar için ortak olduğunu ifade eder. Aydınlanma denilince akla gelen iki filozofun insan aklına yönelik birer ortaklık iddiası öne sürmeleri, eleştirel teorisyenlerin evrensellik adı altında gerçekleştirilen ve dikkat çekmek istedikleri tahakküm düşüncesinin temelini teşkil etmektedir. Kant felsefesine göre insan zihni, halihazırda dış dünyadan gelen duyu verileri ile ürünün bütünsel bir kavrayışına sahip olmaya muktedir değildir, ürüne bütünlüğünü atfeden zihnin kendisidir çünkü Kant’a göre “yargılar ‘birlik fonksiyonları’dır (Heidegger, 2020: 51). Bu bağlamda Kant’ın özne ile nesne arasında yaptığı, birinin diğerini kurduğu insan duyularının ve anlama yeteneğinin birlikte çalıştığı yerde ve ancak böyle bir yerde, halis bir bilgi, halis bir görme ve kavramanın mümkün olduğuna dair yapılan keskin ayırım (Heidegger, 2020:89) Marx felsefesinde yer alan “yabancılaşma” kavramına zemin hazırlamıştır. Burada yalnızca parçanın bilgisine sahip olan insan için bütünsel algılama da ortadan kalkar ve birey, onu birey yapan özelliğinden feragat ederek böyle araçsallaşır. Yabancılaşma aynı zamanda, insanın kendi emeğiyle yarattığı her türlü ürünün üretim sürecinin sonunda onun denetiminden çıkarak ona yabancı bir gerçeklik kazanması demektir (Demir, 2018:65). Bireylerin anlama yetisi aracılığıyla şeyleri nesne olarak kurmalarına engel olunması, diğer bir ifade ile bireyin nesnenin keşfini ve kurumunu ortadan kaldıran bir düzende nesne özneye aşkın hale gelir (Nesne ve araç köleliği, onlara duyulan hayranlık, bu yabancılaşma hissinden kaynaklanır). Dolayısıyla bir fabrika işçisinin ürünün tamamına yönelik bütünsel bir bilgiye sahip olmamasından kaynaklanabilecek içsel rahatsızlığının bu biçimde ortadan kaldırıldığı düşünülebilir. Bu düşünceden hareketle Kant’ın Aydınlanmış, kurucu öznesinin, Marx felsefesi çerçevesinde kuruculuğunu nasıl yitirdiği irdelenmektedir.

Bu çalışmanın temel problemi, Kant ve Marx felsefelerindeki özne-nesne ilişkisini karşılaştırmalı bir şekilde ele alarak, bu iki düşünce sisteminin öznenin kuruculuğu, nesnenin belirleyiciliği ve yabancılaşma kavramı üzerinden ortaya koyduğu tahakküm biçimlerini çözümlemektir. Kant’ın felsefesinde öznenin kurucu bir güç olarak konumlandırılması, geleneksel metafiziğin nesne merkezli anlayışına karşı bir eleştiri olarak geliştirilmiştir; ancak bu yaklaşımın, eleştirel teorisyenlerce bir başka tahakküm biçimi oluşturduğu öne sürülmektedir. Marx felsefesi ise, öznenin üretim sürecindeki yabancılaşma deneyimini, özne-nesne ilişkilerinin ekonomik ve toplumsal koşullara bağımlılığı çerçevesinde inceler. Araştırmanın amacı, Kant’ın kurucu özne anlayışı ile Marx’ın yabancılaşma kavramı arasında bir ilişki kurarak, bireyin özne olarak konumunun, modern kapitalist sistemde nasıl araçsallaştırıldığına dair bir felsefi değerlendirme sunmaktır. Çalışma, karşılaştırmalı bir analiz yöntemiyle Kant ve Marx felsefelerinin temel kavramlarını ele alıp Frankfurt

Okulu'nun eleştirel perspektifinden hareketle tahakküm ve yabancılaşma sorunlarına ışık tutmayı amaçlamaktadır.

1. Kant'ın Transendental Metafiziği

Kant, geleneksel metafiziğin nesnenin özneye olan aşkınlığını temele alan bakış açısını eleştirmiş ve yeni bir metafizik anlayışı ortaya koyarak; bilgide, ahlakta ve sanatta her türlü bilmenin olanağının koşullarının aranması olarak klasik ontolojinin yerine insan zihnine ait yetilerin ontolojisinin yapılması gerekliliğini vurgulamıştır (Kant, 2015:22). Kant'a göre insan zihni geleneksel metafiziğin aradığı ilk ilkeleri kavramaya muktedir değildir. Kant'a göre insan bilmesinin koşulları, zihne ait yetiler ortaya konulduğunda metafiziğin asıl amacı olan ilk ilkelerin bilinmesi hedefine varılacaktır: "...akıl bizim için hep vardır, oysa doğa yasaları genellikle zahmetle aranıp bulunmak zorundadır" (Kant, 2015:22). Aklın insan için hep varolması ile kastedilen "...biz, bize verilen şekli ile duyumlanır dünyanın formlarını peşinen kendimizde taşımaktayız" (Kant, 2002:79) ifadesi ile, insan zihninde zihnin kendi varoluşundan itibaren hep onunla birlikte varolagelmiş birtakım yetilerin bulunmasıdır. Bu yüzden Kant için doğa yasası, kategorilere eş değer değildir. Kategorilerin nasıl işlediğine dair ilk nedenlerin bilinmesi, doğa yasalarına ait ilk nedenlerin bilinmesinden bu yüzden daha üstündür. Çünkü doğa, Kant'a göre insan zihnine ait apriori formlar ve kategoriler olmaksızın kendinde algılanmaya açık ve yasaları olan bir şey değildir.

Kant, transendental felsefesinde deneyimi mümkün kılacak düzenleyicileri, deneyim nesnesinin algılanmasından önce, zihinde yer alan yetiler olarak tanımlar ve felsefesinin temelini bu tanımlama oluşturur (Hakyemez, 2019: 5-6). Bu bağlamda Kant'ın deneyimi mümkün kılan düzenleyicileri öznedeki gerçekleştirmeleri bakımından sübjektiftir ve a priori olarak zihinde deneyimden önce bulunur. Buna karşın Kant'ın zihinde varolduğunu öne sürdüğü apriori yetiler keyfi değildir, aksine bir nesnenin kurulumunu ve nesnellik zeminini mümkün kılan bu yetilerdir. Kant'ın nesne merkezlikten kurtulmak adına insan aklına ait yetilere yüklediği misyon, nesnenin -yahut şeyin- kaotik bir malzemeler çeşitliliği olarak değerlendirilmesine neden olmuştur: "Anlamlandırılan özne ile anlamsız nesne ve rasyonel anlam ile onun rastlantısal taşıyıcısı arasındaki tek boyutlu ilişki, varolanlar arasındaki bağların çok katmanlılığını unutturur" (Horkheimer&Adorno, 2014:28). Nesne, öznenin yetileri olmaksızın kendinde şey olarak bir şey ifade etmemektedir, bu yüzden Kant için bilginin mümkün hale gelebilmesine koşul insan zihni ve ona ait yetilerdir.

...saf akıl öylesine ayrı, kendi içinde öylesine tam bağlantılı olan bir alandır ki, bütün parçalara dokunmadan bir tek parçasına el değdirilemez ve daha önceden her parçasının yeri ve değerleri üzerindeki etkisi saptanmadan hiçbir şey başarılabilir; çünkü, akıl içindeki yargımızı akıldan başka düzeltebilecek hiçbir şey var olmadığından ötürü, parçalarla ilişkisine bağlıdır ve çalışmakta olan bir gövdenin organlarında olduğu gibi her organın amacı ancak bütünün tam kavramından türetilir (Kant, 2015:11).

Kant'ın anlama yetisine ait algılama çerçeveleri, şeylere kendi düzenlerini verir ve bu düzenleyicilerin şeylerden önce gelerek onları nesne biçiminde kurduğu iddiası Kant'ın transendental felsefesinin temel argümanıdır. Kant, düzenleyici referans çerçevesi anlayışını hem deneysel uzay ve neden anlayışında, hem de görü ve kategorilerde ortaya koymaktadır: "...neden-etki bağlantısı kavramı, anlama yetisinin şeylerin bağlantılılığını a priori olarak düşünmesini sağlayan tek kavram değildir; aksine metafizik baştan sona kadar bunlardan oluşmaktadır" (Kant, 2013:8).

Kant'ın insan zihnine yönelik bilgi edinme sürecini bu biçimde tasarlamış olması ilerde bahsedilecek olan üretim süreçleri ve üreten arasındaki kopukluğun bir anlamda ne

kadar doğal olmadığını da ileri sürer. İnsan zihni, ürettiğini yahut işlenmemiş olanı bütün olarak kurmak, birleştirmek zorundadır Kant'a göre, çünkü zihin tam olarak böyle çalışır. Zihinsel süreçleri tamamlanmasına izin verilmeyen insan için bütünsel bir kavrayıştan söz etmek bu nedenle mümkün değildir.

Kant'ın "anlama yetisi", bir düşünme yetisi olarak nesne üzerine, görüden elde ettiği çeşitliliğin üzerine düşünür ve onun bilgisini ortaya koyar. "Biçimlerin çokluğu konum ve düzenlenişlere, tarih olguya, nesnelere de maddeye indirgenir" (Horkheimer&Adorno, 2014:24). Böyle bir düşünme, çeşitliliğin bir bilinçte birleştirilip bütünleştirilmesi anlamına gelmektedir. Öznenin çeşitliliği birleştirip bütünleştirmesini sağlayan yetisi, "Yargı gücü, genel olarak tikeli evrenselin altında kapsanıyor olarak düşünme yetisidir" (Kant, 2016:66). Bu anlamda anlama yetisini genel olarak kurallar yetisi olarak görürsek; yargı gücünü de kurallar altına koyma yetisi, herhangi bir şeyin verilmiş bir kural altına konup konmayacağını ayırt etme yetisi olarak görebiliriz (Kant, 2008:177). Dolayısıyla hem algılama hem de düşünme, algılayan ve düşünen öznedeki gerçekleşir, aksi halde görüden yahut tasarımdan ve dolayısıyla bilgiden söz etmek mümkün değildir: Kant'a göre, "Duyularımızla anlama yeteneğimizin birlikte çalıştığı yerde ve ancak böyle bir yerde, halis bir bilgi, halis bir görme ve kavrama vardır" (Heimsoeth, 1986:89). Kant, her türlü bilmede iki aşamadan söz eder: Duyu organları vasıtasıyla nesnelere alınan dolaysız, duyusal görümler (anschauung) ya da duyular (empfindung) işlenmek üzere alınır ve zihne iletilir. Bunun nedeni Kant tarafından klasik ampirizmde kabul edilen aksine duyusal yeteneğinin, nesnelere kazandığı algı ya da duyuların anlamlandırma, buna bağlı olarak kavramlar oluşturma özelliğine sahip olmadığını ileri sürülmesidir. Bu minvalde Kant'a göre zihin (verstand) ya da 'düşünme' (denken), duyusal alanından elde edilen henüz hala 'şey' olan, diğer bir ifade ile özne tarafından "nesne(l)"leştirilmemiş durumda olan verileri, sahip olduğu *a priori ilkeler* sayesinde '*algı birliği*' (Einheit der Anschauung) formunda şekillendirir. Daha açık bir ifade ile duyusal ile elde edilen ilk algılar, özne tarafından zihnin (verstand) tasavvurlarıyla (vorstellungen) birleştirilir (synthesis). Kant'a göre bilgi böyle oluşmaktadır; Özne, zihnin bu birleştirme edimi yahut fonksiyonu sayesinde nesnelere hakkında bir anlama, bir kavrama sahip olur (Taşçı, 2006:199-200). Bu bağlamda görü için öznenin bilincinin varlığı zorunludur, bağlayıcı öznedir. Şeyler üzerine düşünen ve onları yargı gücü yetisinin aracılığı ile doğru kategoriler altına yerleştiren özne, nesne hakkında söylemde bulunduğu fenomenler dünyası oluşmaktadır, diğer bir ifade ile "Yargılar 'birlik fonksiyonları'dır" (Heidegger, 2020:51). Özneye ait zihnin yetileri, anlama ve yargı gücü, şeyleri ve onlar arasındaki ilişkileri belirleyen ve kuran yetiler olduğundan "...benlik, kısa sürede hakikat ile düzenleyici düşünceyi tümüyle bir tutar hale gelmiştir" (Horkheimer&Adorno, 2014:32). Öznenin zihnine ait bağlayıcılık edimi, apriori formlar ve kategoriler algılamanın ön koşulu ve algılamayı mümkün kılan özellikte belirlendiğinden aynı zamanda hakikatin kendisi olarak da sunulmuş olur: "Niteliklerin bolluğu, zihnin özdeşliğine ve bu özdeşliğin bağlanaşığı olan doğanın birliğine mağlup olur. Niteliksizleştirilmiş doğa salt düzenlemenin kaotik malzemesine; her şeye kadar benlik de salt sahip olmaya, soyut özdeşliğe dönüşür" (Horkheimer&Adorno, 2014:21).

Burada ontolojik bir kavram olarak ideanın -ya da Kant için formların ve kategorilerin- bilinç varlığından ayrı olması fakat epistemolojik olarak aynı olması söz konusudur. Kant'ın nesne merkezli geleneksel metafizikten kurtulmaya çalışırken izlediği yol, ontolojik olarak dış dünya ile insan zihni arasında tam bir kopukluğun olduğunu ancak epistemolojik olarak dış dünya ve zihin bağlantılı olması gerekliliğini vurgulamak ve insan zihninin bilme yetileri ile dış dünyadaki nesnelere arasında bir uyumun zorunluluğu iddia etmek olmuştur. Epistemoloji temelli tüm felsefelerde duyulan ontolojik bir varsayım ihtiyacı, Kant felsefesinde de bu anlamda söz konusudur. Bu gereksinim ise rasyonalist bir varsayımla

karşılanmaktadır. Kant'ın doğa bilimlerine öykünerek metafizik alanında deneyimden önce gelen ve deneyimi mümkün kılan referans çerçeveleri oluşturması bilgi alanında göreliliğin ortadan kaldırılmasına yönelik bir girişim olsa da epistemolojik bir ön kabul olarak mümkündür (Hakyemez, 2019:37-39). Bu epistemolojik ön kabul yalnızca bilgi alanındaki göreliliği ortadan kaldırmaz, insan zihninin nasıl çalıştığına yönelik öne sürülen bu teori en "öznel" olması gereken estetik beğeni ve yönelimlerin, ahlaki değer yargılarının bile herkes tarafından, aynı zihne ve o zihnin işleyişine sahip olarak sunulduğundan "ortak"tır, "bir"dir.

Kant'ın, insan edimlerine yön veren ilkesi iyi istemedir. Kant'ın sisteminde bilgide, sanat ve ahlakta tüm öznelere aynı biçimde ilk ilkelere, doğru bilgiye, güzel ve iyi olana ulaşabilmelerini sağlayacak yetilerinin olduğu öne sürülmektedir. Bu iddia her ne kadar bireye ve onun zihnine ait yetilere mutlak töz olarak kabul gören nesne karşısında nihayet hak ettiği önemin verilmesine neden olsa da birey, 'bir'de eşitlendiği, 'bir'e indirgendiği için bireyi birey yapan ve onun diğerlerinden ayrılmasını sağlayan tüm özelliklerinin yadsınmasına neden olmuştur. İnsan zihnine dair böyle bir belirlenim, "Eşdeğerlilik fikri üzerinden birbirinden farklı şeyleri soyut niceliklere indirgeyerek kıyaslanabilir hale getirir" (Horkheimer&Adorno, 2014:24).

Kant eleştirel etiğini, ahlaki neden ve ilkeler ile mutluluğa ulaşma yolundaki güdülerin ve kuralların birbirinden farklı şeyler olduğu düşüncesi üzerine kurmuştur. Bu bağlamda da Kant'a göre ahlak bireye mutluluğu değil, ona nasıl layık olacağını gösteren öğretilerdir. Böylece toplumda uyumlu olan, eyleminin maksimi herkes için yasa olacak biçimde eyleyen birey, mutluluğu değil "yönetilirliği" artırılmış bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. "...eşitsiz karakterdeki insanların eşit yasalara boyun eğmesini istemek korkunç bir adaletsizliktir: Birine uyan yasa diğerine kesinlikle uymaz" (Sade, 2016:133). Çünkü, her şeyin her şeyle özdeş olmasının bedeli hiçbir şeyin kendi kendisiyle özdeş olmamasıdır (Horkheimer&Adorno, 2014:30). Bütün insanlara ait ortak bir zihin işleyişinden söz edilmesi, hiçbir insanın zihninin özgün bir işleyişinin olmadığını iddia etmektir. Bu iddia üzerinden insanlar kategorize edilmiş, bir kılınmış ve neyi isteyip neyi istemeyecekleri dahi bu çerçeve üzerinden önceden bilinir, öngörülür kılınmıştır. Kant, ahlak yasalarının - Aydınlanma düşüncesinin bir sonucu olarak- artık Tanrı'da temellendirilmemesi gerekliliğini savunarak onlara genel geçerliliğini insan aklının vermesini öngörür. İnsan zihninin tüm epistemolojik -ve hatta epistemolojik olmayan alanlarda da- aynı biçimde genelliğe ulaştığı savı, ikinci bölümde ele alınacak olan eleştirel teorisyenlerin Kant felsefesi hakkında ileri sürdükleri tahakküm felsefesi yaratma iddialarının temelinde yer almaktadır.

Kant'ın ve Marx'ın felsefeleri birer sistem olma iddiaları bakımından eleştirel teorinin hedefi olmuşlardır. Kant'ın ve Marx'ın felsefelerinin, bireyi içinde bulunduğu verili durumu kabul etmek dışında hareket edemeyecekleri bir çıkmaza sürüklediği öne sürülmektedir. Eleştirel teori, genel olarak bir sistem eleştirisi ve bu anlamda durağan düşünce sistemlerine, dogmatizme, bitmişliğe karşı çıkmaktadır. Frankfurt Okulu düşünürlerine göre ele alınan hiçbir problem sonlu değildir ve bu bakımdan herhangi bir felsefi, ekonomik yahut sosyolojik bir probleme nihai olduğu iddia edilen bir çözüm getirilmesi olanaklı değildir. Kant ve Marx kendi dönemlerinin sorunlarını çözmek adına nihai cevaplara sahip olduğunu iddia eden düşünürlerdir. Özne hakkındaki kuruculuk nitelendirilmesi, kurucu özne fikrinin tüm zihinlerin aynı biçimde çalıştığı iddiası her iki sistemin de merkezi değiştirmekle yeni bir problemler zinciri oluşturmasına, kuran özne fikri kurduğuna nasıl yabancılaştırılabileceğini de beraberinde getirmiştir. İnsan zihnine ve ona ait yetilere yüklenen 'belirleyici, birlik verici' nitelikler, kapitalizme insan zihnine tam olarak nereden saldıracağını işaret etmek olmuştur. İnsan zihni, anlama ve yargı gücü yetisi, zaman-mekân formları ile fenomenler dünyasını kuran güç olarak belirlendiğinde zihin yetileri ve kategoriler "üretim araçlarına sahip" olanlar tarafından manipüle edilerek "üretim araçlarını

kullanan”lar için, içinde buldukları ve bir parçasını teşkil ettikleri dünyayı kendi ‘tercih ettikleri’ biçimde algılamalarını sağlamayı bu bağlamda da onları kolay yönetilebilir, öngörülebilir olmaya müsait hale getirmeyi olanaklı kılmaktadır. Eleştirel teorisyenlere göre sorunlar sonsuz ve zamansızdır, perspektif ise bireyin yaşadığı dönem, içinde bulunulan zamanın ruhu tarafından sonlulaştırılmış ve sınırlandırılmış durumdadır. İnsan zihninin sonlu perspektifi Kant ve Marx için sonsuz problemleri çözmede yetersizdir, buna karşın tüm zamanlar için geçerlilik iddiasında bulunan Marx felsefesini donuklaştıran Marxist düşünürler, Orta Çağ’ın tanrısına; Kant ise geleneksel metafiziğe bir alternatif olarak insan aklını öne sürmüştür. Bu bağlamda eleştirel teorisyenler felsefenin, filozofun yaşadığı dönemle sona erdirilme çabasını eleştirir.

2. Marx ve Yabancılaşma

19. yy. ın en önemli düşünürlerinden biri olan Marx’ın felsefi yönelimini belirleyen iki filozof Feuerbach ve Hegel ’dir. Bu nedenle Marx’ın tüm düşüncesinin kökenini bir bakıma, Hegel ve Feuerbach’tan aldığı yabancılaşma kavramının oluşturduğu söylenebilir. *El Yazmaları* adlı eserinde hem Hegel’ in (yabancılaşma, nesneleştirme) hem de Feuerbach’ın (türsel varlık, genel-türsel yetiler) kavramları, emeğin yapısına ilişkin çözümlenmeye emek süreci temelinde yeniden tanımlanarak sokulmuştur. Hegel ve Feuerbach’da yabancılaşma kavramının dinsel, aşkın bir varlığın insan zihninin soyutlaması sonucu ortaya konulan bir var olma biçimi ile özne arasındaki ilişkinin kopukluğuna işaret etmek üzere ele alındığı görülmektedir. Bu minvalde Marx ‘da yabancılaşma kavramı Hegelci ve Feuerbachçı temellerinden hareketle ele alınmalıdır.

Hegel ve Feuerbach felsefelerinde ele alınan aşkınlık durumunun yarattığı yabancılaşma, öznenin kendi yaratımı olan; Hegel’ de öz bilinç yabancılaşmış, ‘kendi’nden sapmış, özünü yitirmiştir. Kısacası Tin, uyum ve birlik içinde gelişmiş ama kendine yabancılaşmıştır (Hegel, 1995:296). Feuerbach’a göre ise öznelerin bilme ya da sevme gibi eylemlerini tanımlayan fiillerin mutlaklaştırılmasıyla, mutlak bir özne varsayarak tanrı fikrine ulaşılmış ve böylece yine aynı özne kendinde bulunan özellikleri kendi dışında bir varlığa yükleyerek kendi özüne ve kendi yaşamını kuşatan evrene yabancılaşmıştır. Marx, öznenin kendi yaratımını kendisine aşkın kılarak yabancılaşmasını, üreten öznenin ürettiğini kendine dışsallaştırarak yabancılaşmasına evirtmiştir.

Her ne kadar çıkış noktasını Hegel felsefesinden almış olsa da Marx’a göre Hegel, nesnelleşme ile yabancılaşmayı karıştırmıştır. Ona göre Hegel nesnelleşmeyi yabancılaşmayla özdeş hale getirdiğinde nesnelleşme olumsuzlanmıştır. Oysa Marx için nesnelleşmenin kendi başına bir olumsuzluk yoktur ve hatta özne ile doğa arasındaki bütünleşme ve uyum da nesnelleşme sayesinde gerçekleşmektedir (Hyppolite, 2010:125). Ayrıca Hegel yabancılaşma sorununu içsel düzeyde ya da bilinç olguları düzeyinde işlemiştir ancak Marx bir devrimcidir, eylem adamıdır ve bu nedenle de pratikte aşılama durumunu eleştirmiştir (Hyppolite, 2010:142-143). Marx, *El Yazmaları*’nda yabancılaşmayı, insanın yaratıcılığının kısıtlanması süreci olarak ele almıştır. “Yabancılaşmış insan, kendisi için önemli olmayan nesnelere üretmeye veya özgürce yaratmış olduğu nesnelere pazarlanabilir mala dönüştürmeye zorlanmıştır” (Çelik, 2010:16). Marx, bütün bir felsefesini sınıflar arasındaki diyalektik çatışma üzerine oluşturmuştur, bu bağlamda da onun yabancılaşma kavramından anladığı da üretim süreçleri içinde özne ile nesne arasındaki ilişkiye bağimli olarak gelişmiştir.

Marx, Feuerbach'ın da yabancılaşmayı tek yönlü ve eksik bir biçimde ele aldığını ve insanın toplumsal ve tarihi boyutunu yadsıdığını ileri sürerek eleştirmiştir. Diğer bir ifade ile Marx'a göre; "Hegel insanın kendi bilincine varmasındaki yabancılaşmadan, Feuerbach'da tarihi olmayan, bir sınıfı olmayan, soyut insanın yabancılaşmasından söz eder" (Marx, 2013:8). Dolayısıyla Marx, yabancılaşmayı her iki filozoftan farklı bir biçimde, yukarıda da daha önce değinildiği üzere tarihsel materyalizmine uygun bir biçimde yeniden düzenlemiştir.

Marx'a göre yabancılaşma, sınıflı toplumlardaki insanlar arası ilişkilere karşılık gelmektedir ve sınıflı toplum fikrinin hayata geçmesi ile insan yaşamında yer edinmiştir (Kulak, 2010:36). Marx'a göre ancak sınıfların olduğu bir toplumda var olmak, öznelere dışsallaşmayı/dışsallaştırmayı dayatmaktadır ve dışsallaşmış fiziksel nesnelere insan elinden çıkmış olmalarına karşın hem nesneyi bir başkasından koparan hem de nesneden koparılan özneleri kontrol eden güçler haline gelmiştir (Kulak, 2010:37). Bunun en temel nedeni nesne ile özne arasında ve özne ile özne arasındaki ilişkinin sınıfsız toplumlarda kopukluk gösteremediği iddiasıdır. Marx, geleneksel toplumlardaki emeğin ve ürünlerinin henüz meta haline gelmemiş ürünler olduğunu ileri sürer. Ona göre meta-olmayan ürünler, somut emeğin ürünleri olarak kendi gerçekliklerinden koparılmamış bir varoluşa sahiptir. Marx'a göre meta-olmayan ürünlerin, nesnelere ve malların kendi gerçekliklerini yitirerek yeni ve hayali bir gerçekliğe bürünmeleri, modernlik öncesi geleneksel toplumlar için söz konusu edilemez. Bu bağlamda modernlik öncesi toplumlarda metanın varlığından söz etmek mümkün değildir (Uluç, 2020: 31). Üreten ve üretilen arasında oluşan kopukluk, üretilenin yalnızca bir kısmını ve hızlı bir biçimde neye dönüşeceği dahi bilinmeksizin üretilmesinden kaynaklanır oysa geleneksel toplumlarda üreten, ürettiğinin bütün süreçlerine eşlik eder. Burada eşlik etme, Kant'ın "Ben düşünüyorum, benim her türlü tasavvurumda bulunması gerekmektedir; aksi takdirde böyle bir tasavvur ya imkânsızdır ya da en azından benim için, olmayan bir tasavvurdur" (Kant, 2008:131). Şeklinde ifade ettiği bilinçsel duruma benzer bir niteliğin gerekliliğine işaret eder.

Marx insanı bir doğa varlığı olarak ele alır dolayısıyla insan geçim araçlarını üretmeye başlamasıyla diğer canlılardan farklı olduğunu ortaya koyar. Bu demektir ki; Marx için üretim ve üretim süreçlerinin tamamı insanın özünü oluşturmaktadır. Bu nedenle Marx, yabancılaşma kavramını üretim süreçleri, alt yapı ve üst yapı arasındaki birinin diğerini tek yönlü ve olumsuz bir biçimde belirlediğine yönelik iddialardan hareketle temellendirmiştir. Marx yabancılaşma teorisinde 'yabancılaşmış emek' kavramından hareket eder. "...insandan kendi üretim nesnesi koparıp alındığında, yabancılaşmış emek insanı kendi türsel hayatından, kendi gerçek türsel nesneliliğinden koparıp almış olur ve onun hayvanlar karşısındaki üstünlüğünü, organik olmayan bedeninin, doğanın elinden alınması elverişsizliğine dönüştürür" (Marx, 2013:82). Onda yabancılaşmış emeğin ilk görünümü işçinin kendi ürününe yabancılaşmasıdır. Marx bu yabancılaşmayı insan doğa ilişkisi ekseninde anlatır. Şöyle ki Marx'a göre doğa insana hem yaşamak için hem de çalışmak için gerekli olan ürünleri, araçları temin eder. Yani doğa işçi için vazgeçilmezdir ve bu ikisi arasındaki ilişki içsel bir ilişkidir. Tabii bu ilişkide bir açmaz vardır ki oda işçiyi emeğine, ürününe yabancılaştırır; Yabancılaşma özne, doğa ve diğer özneler arasındaki ayrılmış ilişkilerden ve fiziksel nesnelere dışsallaşmasından oluşan toplumsal gerçekliğe işaret eder (Kulak, 2010:38).

Marx felsefesinde yabancılaşma, birbirini izleyen dört aşamada: Üründe yabancılaşma, üretim içinde yabancılaşma ve türsel varlığın çekirdeğinde yabancılaşma aşamalarının ardından gelen dördüncü yabancılaşma, özneler arası düzlemde ortaya çıkmaktadır (Çelik, 2010:17). Emeğin sahibi, ürettiğine, üretim sürecine ve sonuçta

kendisine, türüne dışsallaşır. Bu durum Modern Times adlı sinema yapıtında karikatürize edilerek sunulur. Örneğin modern zamanların kurbanı olan başrolde sorgulamadan kabul etme durumu öylesine içselleştirilmiştir ki 25:13 'de yemeğinin tabağına aşkın bir güç tarafından konulduğu sanısı ile başrol gözlerini aradığı aşkınlığa diker. İnsan zihninin nedensellik bağı kurmaksızın düşünemeyeceği iddia edilse de nedensellik bağı kurmak modern zamanların kurbanları için imkânsız hale getirilmiştir. Aynı zamanda görülmektedir ki anlamların yerini semboller almıştır: Komünist bir lider olarak görülen modern zamanların kurbanı, tesadüfen taşıdığı bayrak onun tarafından anlamlandırılmamış olsa dahi bayrağın işaret ettiği sembolün evrenselliği onu haksız yere mahkûm ettirebilmiştir çünkü önemli olan öznenin anlamlandırması değil kabul görmüş ortak anlam ve semboller haline gelmiştir ki bu da birinin mahkûm ettirilmesine yeterli dayanağı oluşturur.

Eleştirel teorisyenlerin hemen hemen tamamı aydınlanmayı aklın, dolayısıyla insanın ve yarattığı değerlerin kendisine yabancılaşması olarak görürler (Kızılcılık, 2000:25-30). Horkheimer ve Adorno, Aydınlanma Dönemini tanımlarken bu dönemin rasyonel bir aydınlanma olmadığını öne sürerek Aydınlanma Çağı ile aklın kendi nesnel içeriğini yok etme eğilimi içine girdiğini, “Akıl, başta olanaklı kılmış olduğu insanlığı kendisi yok eder” (Habermas, 2005:89). İfadesi ile dile getirir. “Adorno ve Horkheimer aydınlanmanın yarattığı akılı, özgürlük karşıtı bir tutum sergilemesi, aydınlanmanın insanlığın gerilemesinin kaynağı olması, her türlü ırkçı paranoyanın ve her despotluğun arkasında aydınlanmanın olması, aydınlanmanın kendi değerlerine ihaneti olarak değerlendirmektedir” (Kocaoğlu, 2018:169). Birinci ara sözde temellendirilen tez budur. Aydınlanma sürecinin ta en başından beri akılı sakatlayan bir kendini koruma güdüsünün sonucu olduğuna, onu araçsal akıl haline getirdiği gerçeğine dikkat çekilmiştir. Horkheimer ve Adorno 'ya göre Aydınlanma ile akıl kendisini ve özellikle “özerkliğini” yok etmeye girişmiştir. Adorno'daki aklın öz-eleştirisinin kendini akıldan ayırdığı ve kendini akla yabancılaştırdığı sonucuna varır; böylece o temelsizdir ve kendi öz yıkımıyla sonuçlanır” (Reijen, 2019:173).

Kendi ürettiklerine yabancı hissetme durumu özned, ürettiğini elde etmeye dair tuhaf bir sahip olma istencine sürükler. Bunun nedeni: İşçinin emeğiyle dışsal dünyaya, duygusal doğaya sahip ve hakim olması oranında, kendini iki bakımdan da yaşam araçlarından yoksun kılmış olmasından kaynaklanır: “İnsanlar erklerinin artmasının bedelini, bu erki uyguladıkları nesnelere yabancılaşmakla öderler” (Horkheimer&Adorno, 2014:26). İlkin, duyusal dışsal dünyaya gitgide onun kendi emeğine ait bir nesne olmaktan çıkar ardından da dolaysız anlatımıyla yaşama aracı, fiziksel beslenme aracı olmaktan habire uzaklaşarak yalnızca elde edilmesi gereken, istenci körükleyen bir “şey” haline gelmesidir. Özetle Ollman 'ın ifadesiyle burada karşılaştığımız şey, insan yapımı bir maddenin insan üzerindeki insanlık dışı gücüdür (Ollman, 2008:223).

3. Frankfurt Okulu Düşünürlerinin Kant ve Marx Felsefesi Eleştirileri

Marx'ı yeniden yorumlayan 20.yy. filozoflarının ortaya koyduğu bir düşünce sistemi olan Frankfurt Okulu düşünürlerinin Kant felsefesine yönelik eleştirileri birey edimlerinin, bireyin bu dünyadaki yapıp etmelerinin ölçütü olarak belirlenen “iyi isteme” ve bu değerlendirmenin güvenilirlik temeline, kategorilerin evrensel değil tarihsel olmalarına yönelik olarak iki ana problem üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Kant'a göre, eylemlerini iyi istemeye uygun bir şekilde gerçekleştiren bir birey mutlu olmayı hak etmiş, ona layık olmuş olsa da yalnızca mutlu olma umuduna sahip olabilir. O halde bu dünyanın kendi içinde değiştirilebilecek bir şeyin olmadığı kabul edilmiş demektir. Eleştirel teorisyenlere göre Kant'ın olumlu yanı, mutluluğu getirecek eylemler

gerçekleştirilse de bu dünyanın koşullarının bireyin mutlu olmasına engel olduğunu göstermiş olmasıdır ancak onlara göre buna bağlı olarak Kant'ın aksine bir öte dünya vaadi yerine içinde bulunulan dünyanın koşullarının değiştirilmesi gerekmektedir. Eleştirel teorisyenlere göre Kant'ın bakış açısı bireyin, ona mutluluğu getirmeyen dışsal, toplumsal koşulları değiştirmeyi düşünmesine engel olan, konformist ve statükocu bir profil içinde kalmasına neden olmaktadır.

Burada ortaya çıkan problem genel ve özel irade uyumu, öznel aklın nesnel akıl olarak sunulması sorunudur. Kant her ne kadar öznenin önemini vurgulayan bir bakış kazandırmış olsa da özel iradeyi genel irade içinde eritmektedir. İyi istemenin yalnızca kendisi için isteniyor olması, iyi isteme ile edimde bulunulduğunda sonucun bir önem teşkil etmediği iddiaları bir tür yanıltmacadır. Çünkü, iyi isteme eylemlerin sonucundan bağımsız belirlenmediği gibi her iyi istemenin ötekinin yararı gözetilerek ortaya konduğu açıktır. Bu anlamda da bireyin özgürlüğü yalnızca tanrısal bağlardan kopmuş olarak sekülerliği ile tanımlanır. Bu anlamda eleştirel teorisyenlere göre, Marx'ın kapitalizmin kendi kendini ortadan kaldıracığına dair naif inancı temelini Kant'ın, felsefi sisteminde mutlu olmanın yalnızca "umut" edilebileceği tezini ortaya koyduğu "iyi isteme" kavramından almaktadır. Bu bağlamda eleştirel teorisyenler, Kant'ın Marx felsefesi üzerindeki etkisini, Marx'ın ortaya koyduğu sistemin kapitalizmi nasıl bilinçsiz bir biçimde desteklediğini ve dolaylı olarak Kant felsefesinin de kapitalizmi besleyen tezler içerdiğini göstermeye çalışmıştır. Frankfurt Okulu düşünürleri bunu tahakküm felsefelerinin merkezin değiştirilmesi ile ortadan kaldırılamayacağına yönelik iddiaları temelinde ele almaktadır.

Akıl, Kant tarafından belirlenen zihin teorisi ile amaç koyma yetisinin yitirerek bir araca dönüştürülmüştür. Bir diğer ifade ile öznel akıl, nesnel aklın önüne geçerek tutulmayı gerçekleştirmiştir. Adorno 'ya göre ortaya çıkan tüm problemlerin kaynağı bu tutulmadan kaynaklanmaktadır çünkü nesnel akıl yitirilmiştir. Akıl dendiğinde akla ilk gelen nesnel akıl yerine öznel akıl olmuştur. Oysa öznel akıl, araçsaldır bu bakımdan yalnızca araçlara, amaç ne olursa olsun o amaca götüren en doğru aracı bulmaya odaklanır. Dolayısıyla amaçlar ortadan kaldırıldığında, akıl yalnızca öznel akıl olarak kabul gördüğünde, akıl doğru araçları seçen, bunun için de sınıflandırmalar, analizler yapan bir güç haline gelmiştir (Horkheimer, 1998:95-96).

Kant'ın kategorileri a priori değil tarihseldir ve insanın dünyaya bakışını belirleyen bir yapı teşkil eder. Kant'ın anlama yetisi, yargı gücü yetisi daha genel anlamda insan zihninin yapısına ait belirlenimleri aynı düşünen, aynı yöntem ve kategorilerle, aynı araçlarla aynı biçimde aynı şeyi düşünen insan kabulüne neden olmaktadır -ki bu kabul, bireyler arasında çıkan uzlaşsızlıkların nasıl ortaya çıktığı sorusuna bir cevap veremez- ve bu bağlamda bireyi diğer bireylerden ayıran özelliklerini yadsımaktadır. Bu yadsıma ile, Kant'ın insan zihnine ait kategorilerin aynı olduğunu ileri sürmesi insanların kolay yönetilebilir oldukları fikrinin doğmasına neden olmuştur. Bu anlamda denilebilir ki Kant, kapitalizme yol göstermiştir. Kant'ın kategorileri, kapitalizm için manipüle edilebilirdir.

Marx'ın diyalektik sürecin proleterlerin isyanı yahut aydınlanmalarına dek, Kant'ın ahlak yasasının yerine getirilmesine rağmen bu dünyada mutlu olmayı engelleyici koşulların değiştirilmesi düşünülmezsizin yalnızca vaat edilen bir başka "dünya" için bireye bekleme yetisi salık veren tutum, mevcut sistemin devamını sağlayacak "birey" den çarklar oluşturur. Bu çarklar içinde sürükleniş Modern Times adlı sinema filminde somutlaştırılmış bir imgedir. Eleştirel teori bu bağlamda Kant ve Marx felsefelerinin tahakküm oluşturan, totaliter felsefi sistemler olduklarını, buna karşın harekete geçirici özellikleri dolayısıyla olumlu yanlarının olduğunu ifade etmişlerdir. Marx'ın diyalektik yöntemi, bir felsefe yapma biçimi olarak sürdürülmeye devam etmelidir, Kant öznenin bilinç durumunun önemine vurguda bulunmuş

ve harekete geçirici söylemlerde bulunmuştur ve bu özellikler eleştirel teorisyenler tarafından olumlu olarak değerlendirilmiştir.

Doğa ve insan arasında kurulan karşıtlık ilk insanların doğaya anlam yükleme çabalarında kendilerinde yola çıkarak bir kültür oluşturmaları ile başlamıştır ve ilk mitolojik, tanrısal varlıklar doğanın daha güçlü bulunması ile böyle ortaya çıkmıştır. Birey, doğa karşısında tek başına mücadele etmesinin mümkün olmadığını, doğa karşısındaki güçsüzlüğünü fark ettiğinde diğerleri ile hareket etmek zorunda kalmıştır. Doğaya yüklenen anlamlarla birlikte hareket edilerek manevi bir evren, kültür oluşturulmuştur. Böylece doğa ile kendi problemlerini çözebilmelerini sağlayacak kadar uyum sağlayabilmişlerdir. Bu, üçlü bir yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur: İnsan, doğa ve toplum. Toplum, insanların doğa ile mücadelelerinde tek başlarına yetersiz ve güçsüz olduklarını fark etmelerinin ardından bir araya gelmeleri ile oluşmuştur Platon'a göre. Toplum aracılığı ile doğayı anlamlandıran insan, daha sonra toplumsal uyumu sağlayabilmek için toplumun beklentilerini yerine getirmeye çalışmıştır. İnsan tarafından oluşturulan toplumsal değerler, manevi değerler toplamı bireylerin tek tek toplumlarından daha fazla bir şey olarak toplum bireyi belirlemeye başlar. Ve insan, bir yandan kendi oluşturduğu toplumla diğer yandan doğa ile uyumlu olmaya çalışmaktadır.

Bu üçlü uyumu sağlayabilen insanlar, “sağlıklı” ve “normal” olarak adlandırılırlar. Tüm kültürlerin tek amacı insan, doğa ve toplum uyumunu sağlayabilmektir. Bu uyumu sağlamak adına din, mitoloji, çok tanrılı dinler gibi bir evren modeli sunan sistemler ortaya konmuş, eğitim, aile, sanat, siyaset gibi alanlar üretilmiştir. Bu alanlar insanın ya bu uyumu sağlayabilmesi için ya da bu uyum sağlanmışsa sürdürebilmek ve doğruluğuna onları ikna edebilmek adına kurulurlar (kurumlar iktidarın söylemine itaat eder). Böylece kurallar, onları yapanlardan daha güçlü hale gelir.

Frankfurt Okulu düşünürleri Marx'ın söylemlerini kendi döneminin evrenindeki problemleri çözen, dönemin paradigması ya da epistemisi içinde anlamlı ve problem çözücü olarak görmüşlerdir. Ancak onların yaşadığı dönem ve koşullar bambaşka bir evrene aitti dolayısıyla yeni toplumsal düzen, yeni kurumlar, bu uyumu sağlamak için yeni zorlamalar ortaya çıkmıştı. Bu durum eleştirel teorisyenlere göre Marx felsefesinde bir dönüşümü zorunlu hale getirmiştir. Şu hâlde devrimlerin nasıl gerçekleştiği sorusu ortaya çıkmaktadır. Devrimlerin nasıl gerçekleştiği kısaca filozoflar tarafından açılan, gösterilen yol ile açıklanabilir. Örneğin Newton'un zaman ve mekân dış dünyadadır, sabittir tezi ile Spinoza'nın, Berkeley ve Leibniz'in varlık anlayışları doğmuştur. Kant'ın zaman ve mekân zihindedir ve dış dünyaya giydirilir düşüncesi ile Einstein'ın zamanın bükülebileceği fikri ortaya çıkmıştır. Frankfurt Okulu'nun göstermeye çalıştığı da tam olarak budur. Kapitalizmin sağlamaya çalıştığı uyum gerçek değildir. Frankfurt Okulu temsilcileri devrime olan inançlarını sürdürseler de bu devrimin Marx'ın naif inancında olduğu gibi kendiliğinden gerçekleşen bir süreç olmayacaktır. Devrim için bilinç uyanması, akıl tutulmasının önüne geçilmesi gerekmektedir. Bu bilinç uyanmasının da felsefe ile gerçekleşeceği öne sürülmüştür.

Eleştirel teorisyenlere göre Marx'ın ütopyasında sömürenler ve sömürülenler yani sınıflar oldukça netti. Bu bakımdan bir gün emeği sömürülenlerin uyanıp başkaldırıda bulunabilmesi olası idi. Ancak Frankfurt Okulu'nun ortaya çıktığı dönemde de bugün de sömürenler ve sömürülenler arasındaki keskin ayrım ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla Marx'ın naif inancı terk edilerek sınıfsız toplum fikrinin yakın zamanda gerçekleşmeyecek bir ideal olduğunun anlaşılması ve Marx'ın felsefesinin, bir “toplumsal eleştiri” biçiminde kullanılmak Batı Marksist filozoflara göre yapılabilecek tek şeydir.

Eleştirel teorisyenlerin bir başka Marx eleştirisi de Marx felsefesinin maddi ve manevi ilişkiler arasındaki karşılıklı durumu tek boyutlu olarak ele almasıdır. Bu bakımdan yine tarihsel açıdan bakıldığında Marx'ın söylemlerinin kendi tarihsel koşullarında bir karşılığı olsa da bir şeye tekabül etse de bugün artık bir karşılığı bulunmamaktadır. Frankfurt Okulu düşünürlerine göre bugün sahip olunan bireysel bilinç durumları göz ardı edilmemelidir. Marx'ın döneminde yirmi saat çalışıp buna rağmen yetersiz maaş alan bir birey, bundan memnun değil buna mecburdu. Dolayısıyla aynı düzenin bugün farklı koşullar altında neden devam ettiği, insanların bu sömürü düzenine hangi motivasyonla memnuniyetle katıldıkları araştırılmalıdır. Eleştirel teorisyenlere göre Marx'ın göz ardı ettiği nokta, bu sömürüyü içselleştiren bilinç durumunun incelenmesi gerekliliğidir. İkna ile tahakküm tam olarak budur ve analizinin yapılması şarttır.

SONUÇ

Bu makalede, bağlayıcı ya da kurucu öznenin, nesne karşısındaki konumunun eleştirel teorisyenlerce nasıl ele alındığı ve tarihsel süreçte nasıl bir değişime uğradığı tartışılmıştır. Kant'ın zihne atfettiği bütünsellik kavramının, Marx'ın felsefi sisteminde de bir yansıma bulduğu iddiası üzerinden, her iki düşünürde de insan zihninin hem ürettiği düşünceye hem de nesnel gerçekliğe bütüncül bir perspektifle yaklaşma zorunluluğu eleştirel bir şekilde değerlendirilmiştir.

Kant ve Marx'ın felsefelerinde özne-nesne karşıtlığına ve doğa ile uyumlanma sürecine yüklenen misyonların yarattığı problemler, Aydınlanma'nın paradigmasının, önceki geleneksel felsefi yaklaşımlardan daha az tehlikeli olmadığını göstermektedir. Kant'ın bilgide, sanatta ve ahlakta ulaşmayı hedeflediği genellik ilkesi, eleştirel teorisyenlerce bir ön kabul olarak değerlendirilmiş ve bunun temelinde tahakküm potansiyeli barındırdığı vurgulanmıştır. Özellikle Kant'ın kategorilerinin bireyin dış dünyayı algılama biçimini nasıl şekillendirdiği ve bu algının toplumsal ve bireysel düzeyde manipülasyona açık hale getirildiği Marx'ın yabancılaşma kavramı üzerinden irdelenmiştir.

Kant'ın kategorilerinin, bireyin dünyayı algılama ve anlamlandırma süreçlerini belirli bir çerçeveye hapsettiği düşüncesi, insan zihninin manipülasyona açık bir hale gelmesini de beraberinde getirmektedir. Bu kategoriler, dış dünyanın birey tarafından yalnızca önceden belirlenmiş zihinsel şemalar aracılığıyla kavranmasına neden olurken, bireyin gerçekliği sorgulama ve dönüştürme kapasitesini de sınırlamaktadır. Marx'ın yabancılaşma kavramı çerçevesinde ele alındığında, bireyin bu zihinsel çerçeveye hapsolmesi, üretim süreçlerine ve toplumsal ilişkilere yabancılaşmasına zemin hazırlamaktadır. Dolayısıyla, Kant'ın sunduğu zihin modeli, farkında olmadan bireyleri hem toplumsal yapıların hem de ideolojik sistemlerin dayattığı normlara uyum göstermeye yönlendirmekte ve eleştirel düşüncenin önünü tıkamaktadır. Bu durum, bireylerin sadece kendi koşullarını sorgulamak yerine bu koşulları doğal ve değişmez kabul etme eğilimini güçlendirmekte ve sistemsel tahakkümün sürekliliğine katkıda bulunmaktadır.

Makale, “insan zihninin teklere yönelmesi, bireyin üretim süreçlerini dar bir aşamaya indirgemesi ve bunu normatif kabul etmesini sağlamıştır” tezi üzerinden Kant ve Marx'ın düşüncelerini bir araya getirerek özneye yüklenen tarihsel rollerin toplumsal yansımalarını açıklamaya çalışmıştır. Bu bağlamda, Kant'ın zihin modelinin, eleştirel bir bakış açısıyla yeniden değerlendirilmesi gerekliliği vurgulanmıştır.

ÖNERİLER

1. Felsefi Yaklaşımların Güncel Uygulamaları: Kant ve Marx'ın teorileri, günümüz teknoloji, kapitalizm ve bireysel özgürlük tartışmalarına ışık tutacak şekilde yeniden yorumlanabilir.
2. Eleştirel Perspektifin Yaygınlaştırılması: Eğitim ve toplumsal bilinçlenme süreçlerinde eleştirel teorinin yöntemleri daha fazla benimsenmelidir. Bu, bireylerin sistemsal tahakkümü sorgulama kapasitelerini artırabilir.
3. Aydınlanma Eleştirisinin Derinleştirilmesi: Aydınlanma'nın tarihsel kazanımları reddedilmeksizin, yarattığı tahakküm biçimlerinin daha detaylı bir şekilde incelenmesi, yeni toplumsal ve felsefi paradigmlar geliştirilmesine katkı sağlayabilir.
4. Araştırmaların Çeşitlendirilmesi: Kant ve Marx'ın teorilerinin farklı kültürler, tarihsel bağlamlar ve toplumsal dinamikler üzerindeki etkilerinin incelendiği karşılaştırmalı çalışmalar artırılmalıdır.

Sonuç olarak, Kant ve Marx'ın felsefeleri üzerinden modern bireyin teorik ve pratik dünyası arasındaki bağ incelenmiş ve bireyin özgürleşmesine yönelik eleştirel bir zemin oluşturulmuştur. Bu çalışmalar, modern toplumsal sorunlara karşı yeni yaklaşımlar geliştirilmesi için güçlü bir çerçeve sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Çelik, N. B. (2010). Marx'ın ontolojisi ve siyasal öznellik sorunu. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 55, 11-31.
- Demir, Z. (2018). Karl Marx'ın bakış açısından kapitalist toplumda yabancılaşma ve sonuçları. *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 3, 63-74.
- Descartes, R. (1997). Aklını iyi kullanmak ve bilimlerde doğruyu aramak için metot üzerine konuşma (M. Karasan, Çev.). Ankara: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.
- Habermas, J. (2005). Mitle aydınlanmanın kördüğümü: Max Horkheimer ve Theodor Adorno. İçinde E. E. Çakmak (Ed.), *Adorno: Kitle, melankoli, felsefe* (Cogito Dergisi, 36, s. 85-110). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hakyemez, A. D. (2019). Kant'ın a priori'sinin doğa bilimlerinde temellendirilmesi (Yayımlanmış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Hegel, F. (1995). Tinin görüngübilimi (A. Yardımlı, Çev.). İstanbul: İdea Yayınları.
- Heidegger, M. (2020). Kant ve metafizik problemi (K. H. Ökten, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Horkheimer, M., & Adorno, T. W. (2014). Aydınlanmanın diyalektiği (N. Ülner & E. Ö. Karadoğan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Horkheimer, M. (1998). The eclipse of reason: Akıl tutulması (O. Koçak, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

- Hyppolite, J. (2010). Marx ve Hegel üzerine alışmalar (D. B. Kılınç, ev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Kant, I. (2002). Ahlak metafiziğinin temellendirilmesi (İ. Kuçuradi, ev.). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kant, I. (2008). Arı usun eleştirisi (A. Yardımlı, ev.). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Kant, I. (2015). Gelecekte bilim olarak ortaya çıkabilecek her metafiziğe prolegomena (İ. Kuçuradi & Y. rnek, ev.). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kant, I. (2016). Yargı yetisinin eleştirisi (A. Yardımlı, ev.). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Kızılçelik, S. (2000). Frankfurt okulu. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Kocaoğlu, M. (2018). Aydınlanmayı yeniden dşnmek: Horkheimer ve Adorno. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3, 160-180.
- Kulak, . (2010). Marx'ta yabancılaşma, meta fetişizmi ve şeyleşme kavramları. Doğu Batı Düşünce Dergisi, 55, 26-38.
- Marx, K. (2013). 1844 el yazmaları (Economic and Philosophical Manuscripts) (M. Belge, ev.). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Ollman, B. (2008). Yabancılaşma (A. Kars, ev.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Reijen, W. (2019). Aydınlanmanın diyalektiği'ni alegori olarak okumak. İçinde H. E. Baęce (Ed.), Frankfurt okulu (s. 85-110). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Sade, M. de. (2016). Yatak odasında felsefe (K. Sadi, ev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Taşçı, . (2006). Kant'ın Vernunft (Akıl) ve Verstand (Zihin) arasında yaptığı ayrımın kelimadaki izlerine dair bir araştırma. Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 6, 195-216.
- Uluç, M. A. (2020). Karl Marx ve yabancılaşma: Sosyolojik bir analiz. Hafıza Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 1, 26-38.